

ХТО ВИ, АНТОНЕ МАКАРЕНКО: «ДОН-КІХОТ ПЕДАГОГІКИ», «ЯНИЧАР ПЕДАГОГІКИ», «ВЕЛИКИЙ ПЕДАГОГ ГУЛАГУ», «ІНЖЕНЕР ДИТЯЧИХ ДУШ», «ПЕДАГОГ - ЕКСПЕРИМЕНТАТОР СВІТОВОГО ЗНАЧЕННЯ», «ВЕЛИКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПЕДАГОГ ХХ СТОЛІТТЯ»?!

До 130-річчя від дня народження

Ігор КОЛЯДА, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук

«Був час, коли ми захищали А. С. Макаренка від західних «буржуазних ідеологів», нині вони захищають його від нас «бувших більшовиків», які не мають змоги звільнитись від ідеологем радянських часів та об'єктивно оцінити його творчий спадок»

(М. Ф. Гетманець, І. О. Гетманець).

«Занадто наївний на кухні диявола, чортів і дияволят. І недооцінений сучасниками самотній спеціаліст-геній, що завжди потребував заробітку. Швидко старіючий, завжди хворий, що у Москві жив не своїм життям і займався справою, що не до душі. Цей дзвінкий неповторний соловейко випадково потрапив до темної, глухо зачиненою клітки, в якій були гадини, що поїдали всіх, і в першу чергу один одного. Співати соловейкові не дають і знищити гадів йому не сила»

(Юрій Лукін).

«...Будь-яка людина, після чисті смерті є всі підстави стверджувати, що вона відіграла головну роль у теорії і практиці педагогіки протягом більш як 30 років і що вона, як і раніше, на неї дуже впливає, – гідна свого місця в пантеоні, і виявлення певних вад не дає підстав скидати її з п'єдесталу пошани. Крім того, саме святі з певними вадами говорили світові найдоступніше про стан людства»

(Дж. Данстен).

У 1988 р. за рішенням ЮНЕСКО в усьому світі відзначався 100-річний ювілей від дня народження А. С. Макаренка, і він був названий у числі чотирьох педагогів, які «змінити педагогічне мислення у ХХ столітті»: Джон Дьюї, Георг Кершенштайнер, Марія Монтессорі, Антон Макаренко. Педагогічна система А. Макаренка вивчається в усіх навчальних закладах, у яких викладається педагогіка, а в Німеччині, Росії, Італії, Франції, Японії існують спеціальні наукові центри макаренкознавства, що досліджують його життя і науково-педагогічну спадщину. Світовим центром макаренкознавства став Марбурзь-

кий університет (Німеччина), у якому з 1968 р. існує лабораторія «Макаренко-реферат» на чолі з доктором Гетцем Хіллігом.

Антон Семенович Макаренко – Тося, як його називали батьки, з'явився на світ 1 (за новим стилем 13) березня 1888 року у Білопільлі, заштатному містечку Харківської губернії, (нині районний центр Сумської області України). «Напередодні, 29 лютого, була тепла сонячна погода, була відлига, але ніччю вдарив мороз і пішов сніг, утворилася ожеледиця. Рано вранці 1 березня (ст. ст.) мама пішла до колодязя за водою, поскоковзулася і впала. До 10 год у мами з'явилися страшні болі і до 12 год з'явився на світ Антон» (зі спогадів брата Віталія). За декілька днів, 12 березня, новонароджений був хрещений у Преображенській церкві м. Білопілья, про що залишився відповідний запис її настоятеля, духовника Другого сумського церковного округу, священника Мітрофана Ракшевського [10].

Антон був другою дитиною у сім'ї. З'явившись на світ на три тижні раніше, ніж повинен був, він ріс хворобливим – ангіни, флюси, ячмені і тому у дитячих розвагах рідко брав участь. З дитинства на все життя у нього залишилися на шії шрами від карбункулів, тому носив високі комірці. Багато років страждав від хронічного нежиттю. Уже в дорослому у нього постійно був розпухлий і червонуватий ніс. Не дивно, що Антона зацікавила доля і книжки великого полководця О. В. Суворова, який у дитинстві теж був слабким, якого батько навіть не хотів долучати до військової служби. І якому пізніше належали слова: «Поганим той солдат, який не хоче стати генералом». А. С. Макаренко не стане відомим генералом, але його слава буде не меншою і в педагогічних боях за душі малолітніх злочинців і безпритульних цей дітоводець (а в словнику є й таке слово) не матиме собі рівних [1, 41].

У його батьків, майяра залізничних майстерень Семена Григоровича і домогосподарки Тетяни Михайлівни, народилося всього 5 дітей: старші за Антона Серафіма (пішла з життя ще немовлям)

і Олександра та молодші: Наталія (померла у дитинстві) і Віталій. У той час як батько Антона був спадковим робітником, мати, до заміжжя Дергачова, походила із збіднілої дворянської родини. Вони обидва були досить освіченими.

Батько – Семен Григорович – син харківського робітника – працював старшим майстром-малярем у залізничних майстернях від зорі до самого вечора, але заробітки були невеликими. За заслуги йому було присвоєно звання особливого почесного громадянина. Як зазначав у своїх спогадах Віталій Макаренко, Семен Григорович читав і писав абсолютно вільно, і навіть майже без помилок. Умів малювати. Він постійно випишував газети і журнал «Ніва», які завжди прочитував. Додатки до цього журналу були переплетені й знаходилися у повному порядку. Тут були повні зібрання творів А. Чехова, В. Короленка, О. Куприна, А. Сервантеса, Мопассана та інших [1, 40].

Батько завжди був прикладом для сина. Спогади як самого А. С. Макаренка, так і його брата Віталія Семеновича змальовують нам родину, у якій панував культ праці, обов'язковості по відношенню до дорученої справи, відповідальності за результати своєї діяльності. Антон із раннього дитинства мав перед собою переконливий приклад долі власного батька, який здолав тяжкий шлях від простого учня в каретній майстерні й завдяки наполегливості та працездатності здобув посаду майстра малярного цеху великого вагоноремонтного підприємства: «Він щодня, упродовж десятків років, підіймався о п'ятій годині ранку, по гудку. Через п'ятнадцять хвилин він уже крокує вздовж старих парканів піщаної нашої вулиці <...>». Через багато років, коли Семена Григоровича вже не буде серед живих, Антон Макаренко віродив багато рис характеру й навіть зовнішнього вигляду дорогої йому людини в одному з персонажів повісті «Честь»: «та ж чесність, та ж прямолінійність, та ж принциповість, та ж законна гордість своєю приналежністю, до робітничого класу». [10].

Мати – Тетяна Михайлівна Дергачова – належала до збіднілої дворянської сім'ї. Батько її служив дрібним чиновником у Крюківському інтендантстві, мав великий будинок, п'ятьох дітей. Тетяна Михайлівна займалася домашнім господарством. «Щоранку, на зорі, вона проводжала чоловіка до воріт майстерень, потім цілий день поралася по дому». Мати Антона «була жартівниця, вся пронизана українським гумором, здатним помічати у людей смішні сторони». Щонеділі вона тримала на дворі обідній стіл для бідних, сама готувала їжу, накривала і пригощала жебраків і голодних з усієї найближчої округи Крюкова. Вона була талановитою жінкою, до глибокої старості зберегла блискучу пам'ять. Володіла прекрасним даром оповідачки і тонким гумором.

Тактовна, добра, чуйна жінка. Мати, Тетяна Михайлівна, скільки тепла вмщало серце цієї жінки, скільки енергії, сили, справжньої мужності виявляла вона у боротьбі з труднощами. У сім'ї створила атмосферу тепла, порозуміння, взаємної любові і поваги [1, 41–42].

Родині Макаренко жилося важко. Тому маленький Тося з дитинства засвоїв тверде правило: людина повинна трудитися. Багатодітна родина Макаренків багато років тулилася в кімнатах, які вони знімали у чужих людей. Вони мріяли побудувати власний будинок, економили навіть на гасі. Антону доводилося часто читати ... при каганці! Тоді-то він і зіпсував свій зір. А свій дім вдалося побудувати лише в 1905 р., коли Антон вже став учителем. Проте, у будинку Макаренка завжди відчувалася справжня дружба, взаємна повага, турбота один про одного. Сюди любили заходити друзі, яких у Макаренка було багато. Їх зустрічали весело, привітно, пригощали, чим могли, підтримували дружньою порадою, підбадьорювали жартом [1, 40–48].

Антон ріс жвавим, допитливим хлопчиком. Навчившись читати в п'ятирічному віці, він все своє життя не розлучався з книжкою. Ще дитиною навчав інших дітей читанню і письму. Любив часто розпитувати батька про те, на що сам ще не міг дати відповіді. Синові Антону Семен Григорович і Тетяна Михайлівна твердо вирішили дати освіту [5, 20].

1895 р. семирічного Антона віддали в Білопільське двокласне початкове залізничне училище. Відряджаючи сина до школи батько казав: «Репальне не для нас будували, а ти покажи їм. Принесеш четвірку... краще не принось! П'ятірки. Розумієш?». У час, коли юний Макаренко навчався в 3-му відділенні, на чолі училища став нерядовий педагог Костянтин Максимович Сальников, який у процесі формування професійного світогляду майбутнього вихователя посів місце першого яскравого взірця високої педагогічної майстерності. Як писав публіцист Б. Волков, Волганівська учительська семінарія, яку К. Сальников закінчив два роки тому, не змогла приглушити в ньому здорового селянського начала. Він викладав арифметику й природознавство, але першою турботою вважав залучення всіх учнів до праці. Училище мало садибу, обсажену декоративними деревами, великий сад, город, пасіку та баштан. Завідувач формував із учнів, відповідно до віку, трудові бригади, демонстрував техніку сівби, висаджування і обробки сільськогосподарських культур. Учні, починаючи з 4-го відділення, працювали у слюсарних і столярних майстернях, що теж були при училищі. Крім цього, К. Сальников влаштовував загальнодоступні читання на історичні або моралістичні теми, які ілюстрував «туманними картинка-

ми» за допомогою «чарівного ліхтаря». Як згадує друг дитинства А. Макаренка І. Чернишов, уже тоді навколо майбутнього педагога завжди збиралася купка дітей, на шкільних вечорах він зазвичай був в ударі, з захопленням брав участь у всіх діях, але ніколи не грав на подвір'ї у «Бабки», вважаючи це нецікавим і непотрібним. Автор спогадів упевнений, що саме трудове виховання, отримане в білопільському училищі, приклад неформального шефства над нею інженера-механіка вагонних майстерень В. Бартницького вплинули в подальшому на педагогічні пошуки А. Макаренка. [10].

Антон навчався відмінно, помітно виділяючись серед товаришів по навчанню глибиною знань, широтою кругозору. У третьому класі Антон добре співав у шкільному хорі. Особливо йому подобалися народні пісні та твори П. Чайковського, зокрема «Соловейко». Учителю порадив купити скрипку. Батько купив, і Антон вивчився добре грати, і любов до скрипки проніс через усе життя [5, 21].

У січні 1901 р., у зв'язку з переводом до нового місця роботи батька, родина Макаренків переїздить у Крюків, тодішній посад Кременчука, де він продовжив навчання у Кременчуцькому чотирикласному міському училищі, яке закінчив у 1904 р. на «відмінно». В училищі найбільше вплинув на становлення юного А. Макаренка і, ймовірно, у багатьох рисах визначив його образ професійного ідеалу вчитель російської мови і літератури Г. Камінський, що виділявся на фоні інших викладачів демократичністю поглядів, глибокими знаннями і любов'ю до свого предмета. Г. Камінському передусім завдячував А. Макаренко своїм захопленням класичною літературою. Цей педагог подавав матеріал ширше, ніж вимагали програми, сам багато знав, умів чудово читати напам'ять і багато уваги приділяв письмовим роботам учнів, вимагаючи чіткості, послідовності викладу та грамотності. Дослідники доводять, що саме Г. Камінський став прототипом персонажа нарису А. Макаренка «Викладач словесності» М. Нестерова. М. Нестеров «відрізнявся від усіх викладачів дивним вираженням гідності й людської простоти, і ми любили в ньому це вираження і вибачали старому і строгий погляд поверх окулярів, і суворість вимог. <...> Старий читав завжди стоячи за кафедрою, віддавав перевагу простій, точній мові, у якій рідко траплялося відкрите гаряче слово. Та зате в його миміці було стільки емоцій і правди, стільки розуму, то захопленого, то осуджуючого, то такого, що сумнівається, стільки стримуваної сили душі, що ми не здатні були відірватися від його обличчя. Читаючи нам, він сам жив гаряче і глибоко, хоча й не хотів показувати нам це своє справжнє, людське життя».

Другим викладачем, чий вплив на майбутнього педагога в цей час можна вважати вирішальним, була людина палко закохана у мистецтво, вчитель малювання і креслення І. Іванов. Один із училищних товаришів А. Макаренка, Ф. Келембет, говорить, що І. Іванов не задовольнявся належними йому годинами і залишався з учнями після уроків, від нього учні навчилися володіти звичайними і тушувальними олівцями, привчилися до спостережливості, могли проводити «живі» лінії, виправляти помилки, він навчив «читати» креслення і малюнки. Очевидно, саме І. Іванов стояв біля витоків «художньо-образотворчої» лінії розвитку здібностей юного А. Макаренка, сформувавши не лише суто технічні вміння його як майбутнього вчителя малювання, а, головним чином, визначальні обриси його естетичного ставлення до дійсності [10].

І у Білопіль, і в Кременчуці Антон вчився відмінно, помітно виділяючись з-поміж однокласників глибиною знань, широтою кругозору. За спогадами Ф. Келембета, у всій натурі і вчинках А. Макаренка тієї пори було дещо таке, що приваблювало і облагороджувало товариство, у якому він знаходився. Він не палив, ніколи не лаявся і був нездатний до якого-небудь некрасивого, а тим паче поганого вчинку. Інший колишній учень говорить, що особливо приваблювали спокій А. Макаренка, його витримка, вдумливість і характерна незворушність. Залишились також свідчення про унікальні пізнавальні здібності А. Макаренка і його неодмінно високі навчальні досягнення. Школярем Антон дуже багато читав, тому рано почав носити окуляри, а жорстокі підлітки дали йому прізвисько «Граф Антошка підмітайло». Сусідні хлопчачки часто знущалися з нього, підсміювались, улаштовували різні каверзи. Лише дочка господарів будинку Поліна постійно його жаліла, підтримувала. 17-річний Антон навіть хотів одружитися з нею, хоча дівчині 1905 р. виповнилося лише 15 років. Про своє рішення повідомив батькові, а коли той не схвалив його, погрожував самогубством, але поступово заспокоївся. Тривалий час вів сентиментальний щоденник, де докладно розповідав про свої почуття, надії, мрії. Завжди переживав, що невеликого зросту, мав маленькі сірі очі, погано бачив, а найбільше засмучував великий, завжди почервонілий ніс. Однак Антон дуже швидко закохувався, причому, як стверджував його брат Віталій, не бажав платонічних стосунків з дівчатами. Майже всі його романи тривали недовго – найбільше півроку і, зазвичай, закінчувалися для нього невдачею. Одна з перших його обраниць – Наташа Найда була гарненькою 16-річною реготушкою, з чудовою фігурою, невисока. Жила вона недалеко від Крюкова, навчалась у гімназії, за манерами – типова весела, жартів-

лива україночка. Але стосунки з нею обірвалися, навіть не почавшись. Коли Антон прийшов до її будинку, то побачив Наташу в обіймах якогось молодого офіцера. Дарма, що Антон був у неї репетитором з російської мови, вона вийшла заміж за іншого – якогось Іринеєва. Щоправда, 1906 р., коли Наташа теж працювала вчителькою у школі, вони дружили як колеги. Маючи багато романів, про близькість з Антоном ніколи навіть не думала. Дуже рано померла в 1926 році [5, 21].

У 16 років А. Макаренко став слухачем однорічних педагогічних курсів при Кременчуцькому міському училищі, що мали на меті підготовку викладачів початкової школи. «...прийшов у педагогіку випадково, без усякого покликання. Батько мій маляр. Він сказав мені: будеш учителем. Заперечувати не доводилось. І я став учителем» – згадував згодом Антон Семенович [6, 293]. На курсах А. Макаренко здебільшого поглиблював свої знання з низки загальноосвітніх дисциплін – російської мови, арифметики, історії, географії та чистописання. Як згадував Г. Камінський, він, маючи виняткові здібності й дивну для юнака витримку, вчився дійсно чудово, а пробні уроки завжди проводив відмінно. І Чернишов, який цього часу теж був з-поміж учнів міського училища, згадував, що твори А. Макаренка з російської літератури вчителі читали на уроках як зразкові. Крім усього, майбутній педагог брав активну участь у різних інсценуваннях та декламаціях, особливо майстерно читаючи зі сцени прозу М. Лермонтова.

Після успішного закінчення курсів навесні 1905 р. він отримує звання «учителя початкових училищ із правом викладання у сільських 2-класних училищах Міністерства народної освіти і навчання церковним співам». Але, ще не приступивши до офіційної професійної діяльності, улітку 1905 р. юний педагог випробовує себе у ролі репетитора з російської мови, арифметики і Закону Божого, про що залишилися спогади одного із його тодішніх учнів – Д. М'якоти [10].

1 вересня 1905 р. 17-річний юнак приступає до роботи в Крюківському двокласному залізничному училищі. Він став учителем російської мови, малювання і креслення.

Крюківське двокласне залізничне училище знаходилося на терені Крюківських вагоноремонтних майстерень у спеціально зведеній кам'яній будівлі, що мала 5 великих класних кімнат. Училище було розраховане на 5-річний термін навчання: три роки – перший клас, що відповідав початковій школі, і два роки – другий клас, що давав підвищену початкову освіту. Контингент училища, який, наприклад, на 1 січня 1908 року становив 321 учень (248 хлопчаків і 73 дівчинки), складався із дітей залізничників, тобто, як писав у подальшому сам А. Макаренко,

робітників більш високого рангу – кваліфікованих працівників паровозних і вагонних парків, машиністів, токарів і навіть начальників станцій. Маємо підкреслити ту обставину, що перші учні А. Макаренка, будучи вихідцями із високопрофесійного середовища, виступали носіями відповідних родинних цінностей і традицій. Цілком природно, що такі внутрішньородинні умови зумовлювали й певну систему їхніх соціальних очікувань щодо багатьох сфер, зокрема освіти. Хоча біографи А. Макаренка майже одноставно стверджують, що його предметами в училищі були російська мова, література, малювання та креслення, колишній випускник цього закладу В. Макаренко, навпаки, говорить не про предметну систему викладання у ньому, а про класну, коли кожен учитель мав свій клас, у якому читав усі предмети, крім Закону Божого. У той же час, він надзвичайно високо оцінює майстерність А. Макаренка як учителя креслення, підтверджуючи велике виховне значення цього предмета у формуванні в учнів точності й акуратності. Залишилось безліч свідчень про унікальні пізнавальні здібності Антона і його неодмінно високі навчальні досягнення. Систематична наполеглива самоосвіта, яка і в подальшому була сталою рисою його життя у ці роки набуває особливо напруженого характеру. Художня література і історія, філософія і літературна критика, соціологія і природознавство – ось не досить ретельний обрис кола його інтересів [7, 58]. За словами молодшого брата Віталія, Антон на той час був найосвіченішою людиною серед 10-тисячного населення Крюкова: «Антон завжди з якоюсь книжкою в руках. Він володів колосальною пам'яттю. Він прочитав буквально все, починаючи від Гомера і закінчуючи Гамсуном та Максимом Горьким. Серед книжок Антон прочитав найбільше з російської історії. Запам'яталися імена Ключевського, Платонова, Костомарова, Мілюкова, Грушевського («Історія України»), Шільдера («Олександр 1», «Микола 1» ... Антон «купив 20 портретів різних письменників і прикрасив ними всі стіни своєї кімнати, де знаходився його великий письмовий стіл» ... Антон виписував товстий журнал «Російське багатство», московську газету «Русское слово» і петербурзький сатиричний журнал «Сатирикон» ... «Усі ці книжки після прочитання кудись йшли, і вся бібліотека складалася з 8 томів Ключевського – «Курс російської історії» і 22 томів «Великої енциклопедії», яку він купив у кредит у 1913 р.». Майже кожні два дні він приносив до дому якунебудь нову книжку, альманах або збірку провідних російських видавництв: «Знание», «Шиповник», «Гриф», «Скорпион», «Мусает», «Альциона», «Сполохи», «Логос», «Прометей», «Петрополис», «Общественная польза» тощо. У той час перед-

плачував «товстий» журнал «Русское богатство», московську газету «Русское слово» та петербурзький сатиричний журнал «Сатирикон», часто купував дорогі ілюстровані часописи «Столиця и усадьба», «Мир искусства». Однак, прочитавши, зазвичай роздавав власні книжки знайомим, і тому його домашня бібліотека складалася лише із 8 томів «Курсу російської історії» В. Ключевського та 22 томів купленої ним у кредит «Великої енциклопедії».

Читав він багато. Мені важко тепер згадати всі наукові видання, прочитані ним, бо тоді ці книжки були мені не під силу за змістом, – з філософії, соціології, природознавства, художньої критики. Загальною історією А. не цікавився, окрім історії Риму (він перечитав твори всіх стародавніх римських істориків) й історії французької революції (прочитав кілька праць, з яких одна досить солідна в 3-х томах, переклад із французької – «Французька революція») – ім'я автора я не запам'ятав. За кількістю прочитаних А. книжок перше місце займали видання історичної тематики, за ними – з проблем філософії. Щоб не помилитись, я не називаю імен авторів – скажу лише, що брат особливо захоплювався Ніцше і Шопенгауером. Велике враження на нього справили також твори В. Соловйова і Е. Ренана та книжка Отто Вайнінгера «Стать і характер», поява якої тоді стала справжньою літературною подією. Із художньої літератури А. читав буквально все, що з'являлось на книжковому ринку... Антон читав дуже уважно, напрочуд швидко, не пропускаючи нічого, і сперечатися з ним про літературу – даремна витрата часу... Майже через кожних два дні він приносив якусь нову книжку, новий альманах, новий збірник, які тоді на книжковий ринок надходили десятками...» [7, 92–93].

Учні Макаренка – діти залізничників, майстрових спочатку цуралися свого нового наставника. Але якось непомітно для них самих вийшло так, що все частіше і частіше їм хотілося затриматися біля молодого вчителя, послухати, про що розповідає Антон Семенович, яку книжку радить почитати, а то й пограти з ним у сіжки, містечка та інші веселі ігри, до яких учитель виявився великим мисливцем. Спогади засвідчують, що А. Макаренко зумів швидко привернути до себе симпатії учнів. «Він володів якимось незвичайним умінням угадувати наші прагнення, говорити з нами, – писав його колишній учень О. Левда, – приваблював також його зовнішній вигляд, короткозорі уважні очі, озброєні окулярами з сильними скельцями. А. С. Макаренко, зазвичай, не гримав на того, хто провинився, не квапився карати. Спокійний осудливий погляд молодого педагога, легка усмішка його допитливих очей діяли на пустуна витверезливо і гнітюче: робилося соромно». М. Компанцев характе-

ризує А. Макаренка цього періоду як рухливого, негамовного, веселого, «він був ураган, який не втомно носився з однієї класної кімнати в іншу з журналом під пахвою [...], а на перервах між уроками у великому коридорі або у дворі можна було чути його сміх або окрики команди для ігор». І уроки у нього були не такі, як у інших вчителів (викладав Антон Семенович російську мову, креслення і малювання). Антон Семенович у класі був завжди веселий, бадьорий. Відразу вмів він захопити учнів розповіддю, а розповідати він був великий майстер. І при цьому кожному, хто сидів у класі, здавалося, що саме з ним веде бесіду вчитель, до нього звертається, від нього чекає відповіді. Учні говорили: «Антон Семенович взяв мене до себе». З цього «взяв до себе» починався кожний урок. А потім затамувавши подих, слухали учні чудові рядки пушкінських віршів, повісті М. Гоголя, А. Чехова, В. Короленка. Молодий учитель щиро, по-справжньому любив дітей [5, 21]. У мемуарах І. Чернишова, друга дитинства А. Макаренка, є цікавий опис занять на природі учнівського образотворчого гуртка «Художник», створеного молодим педагогом: «Він розповідав учням про життя і творчість великих російських художників І. Рєпіна, І. Сурикова, І. Шишкіна. Мене вразили глибокі знання Антона Семеновича біографій цих художників, глибока обізнаність із їхніми творчими шляхами. Розповідав Антон Семенович із захопленням, картини, образи немов оживали перед нами. І мені стало ясно, що Антон Семенович не «просто розповідав», він передавав учням свою повагу і любов до цих чудових майстрів реалістичного живопису». Його цікавили дитячі справи і турботи, він міг допомогти в біді, дати пораду, розвеселити жартом, був із ними і у хвилини відпочинку. Любив Антон Семенович пограти на скрипці. І тоді довго можна було слухати біля будівлі школи дитячі голоси, старанно виводять під акомпанемент скрипки задушевні мотиви російських і українських народних пісень. А скільки веселих, смішних карикатур малював Антон Семенович!

Хоча всі мемуаристи і біографи А. С. Макаренка одностайно говорять про його надзвичайну педагогічну активність, унесення помітного позбавлення до життя училища (організація літературних читань, підготовка вечорів учнівської самодіяльності, репетиції вистав, ігри з учнями на свіжому повітрі під час перерв, насаджування дерев на шкільному майданчику, походи, екскурсії, організація учнівського табору тощо). В. Макаренко у своїх спогадах цю інформацію категорично спростовує. Він запевняє, що відразу після уроків усі вчителі поспішали додому, винятком були лише новорічні свята. При цьому В. Макаренко все ж таки опосередковано підтверджує професійну активність брата і описує начебто невдалу

спробу молодого вчителя створити учнівський церковний хор. Крім того, він засвідчує активний технологічний пошук А. Макаренка і наводить приклад одного виховного експерименту, що, однак, мав трагічні наслідки. Для підвищення мотивації навчання в 1907 році А. Макаренко вирішив ранжувати учнів класу наприкінці кожної чверті за рівнем успішності. Один із його учнів, який хворів на туберкульоз і був, по суті, приречений, про що А. Макаренко, ймовірно, не знав, через погіршення здоров'я опинився на останньому місці в рейтингу класу. Незабаром до школи прийшов його батько і при учнях заявив педагогові: «Сьогодні вночі мій хлопчик помер. Я прийшов вам сказати про це і ще запитати вас: для якої мети ви поставили в його чверті, що він 37-й і останній? Навіщо ви образили хлопчика, якому залишилося 10 днів життя? Він так горював, бідний, що він «останній». Це ви, Антоне Семеновичу, не добре зробили, дуже недобре. Я знаю, він би все одно помер, але навіщо заподіювати хлопчикові непотрібні страждання?» Після цього А. Макаренко припинив свій експеримент і, за деякими свідченнями, все життя тяжко переживав цей випадок, вважаючи себе винним у смерті хлопчика [11, 261–262].

Як згадує В. Макаренко, приблизно до 1910 року навколо А. Макаренка в Крюкові утворився гурток інтелігенції – два лікарі, ветеринар, студент, педагоги, в тому числі декілька його колег по залізничному училищу, тощо. Під час своїх візитів до Крюкова до них приєднувалася і Є. Григорович. «Гуртківці» весело проводили час, багато сперечалися, здебільшого на літературні теми, співали, подорожували на човнах по Дніпру [11, 262].

У 1909 р., після несподіваного звільнення М. Компанцева і переведення його за власним бажанням на станцію Долинська, завідувати Крюківським залізничним училищем був призначений колишній учитель і завідувач бібліотеки-читальні в містечку Омельник Кременчуцького повіту Кузьма Корбаненко. Докладної інформації про деталі конфлікту А. Макаренка з новим завідувачем поки що не знайдено, але відомо, що він оголосив на педраді нового директора хабарником, але довести, що той брав хабарі у батьків відстаючих учнів, Антон не зміг, і йому загрожував судовий розгляд за звинуваченням у клеветі. Ось і довелося молодому вчителю відправитися на довгі для нього три роки на станцію Долинська Південної залізниці, в маленьку степову станицю [1, 42]. Ця обставина, а також, очевидно, напружені стосунки з власним батьком змусили А. Макаренка шукати нового місця роботи [11, 262].

У 1911 р. він подає відповідне прохання, і з 24 вересня 1911 р. розпорядженням інспектора на-

родних училищ 6-го району Херсонської губернії призначається на посаду вчителя однокласного залізничного училища на станції Долинська Харківсько-Миколаївської залізниці, якою на той час уже завідував М. Компанцев. За спогадами самого А. Макаренка, училище розташовувалося у невеликому селищі серед голого степу, віддаленому від великих міст: «Станцію і селище при ній можна було охопити одним поглядом. Нас оточував степ, одноманітний, рівний, мовчазний. [...] І школа наша багатством не відрізнялася. Вона була призначена для дітей лінійних службовців: колійних і бар'єрних сторожів, стрілочників із маленьких станцій і полустанків. Було в нас багато і сиріт. Більшість моїх учнів жили в гуртожитку при школі. Все це було організовано в «приютському» стилі: бідно, казенно, похмуро і непорочно». В. Макаренко писав, що важко уявити собі «діру» більш глуху, ніж Долинська: залізничне депо, церква, училище, 3–4 невеликі крамниці і з сотню будиночків. У Долинській він, за спогадами всіх, хто знав його у цю пору, значно виділявся серед інших педагогів. За свідченнями колишніх учнів Долинського залізничного училища – В. Гаврильченка, М. Доненка, М. Лановенка та колишнього завідувача однокласної земської школи у селищі при цій же станції Л. Степанченка популярність А. Макаренка, який викладав російську словесність, малювання та креслення, серед учнів була загальною, він справляв на них враження надзвичайно акуратного, пунктуального й вимогливого педагога; на відміну від інших учителів, усі непорозуміння у спілкуванні з учнями вирішував самостійно, не звертаючись за допомогою до завідувача, і намагався досягти у цих справах позитивних результатів. А. Макаренко швидко близько зійшовся з учнями і знав їх краще, ніж інші педагоги, вмів зав'язати розмову з наймовчазнішим із них. Надзвичайне захоплення учнів і прагнення до наслідування викликав його каліграфічний почерк [11, 263].

Колішні учні також звертають увагу на творчі пошуки молодого А. Макаренка в царині викладання мови і літератури: робота над творами й переказами, опанування технікою «тихого» і «голосного» читання, заучування віршів напам'ять, лексичний і смисловий розбір літературних творів тощо. З питань методики А. С. Макаренко мав свою досить певну позицію, виступав за посилення питомої ваги самостійної роботи учнів. Уроки – граматичні розбори поступово стали систематичними і викликали зацікавленість дітей, суперечки про те чи інше написання слова, про розділові знаки, у яких А. Макаренко брав найпалкішу участь, виходили за межі класу, вони пробуджували думку, змушували весь час пригадувати і обмірковувати завчені раніше приклади і правила. За словами В. Гаврильченка,

граматика ожила; спочатку цей інтерес до неї носив дещо «спортивний» характер, але потім непомітно переріс в інтерес до мови, до живого мовлення. Він навіть увів у 4-му класі додаткові заняття з чистописання, які почав зі спеціальних фізкультурних вправ – гімнастики пальців, кистей рук, передпліччя, вчив учнів правильно сидіти за партою, використовував різноманітні методичні прийоми. Учням запам'яталися уроки А. Макаренка, присвячені ювілею Вітчизняної війни 1812 року – його захоплюючі розповіді про Бородинську битву, Старостиху Василису тощо [11, 262–263].

А. С. Макаренко всіляко прагнув виховати в учнів любов до постійного читання книжок, як основи розвитку особистості. Першою справою в цьому відношенні було налагодження позакласного читання: він ретельно вивчив склад училищної бібліотеки, уклав рекомендовані списки книжок за розділами і ознайомив із ними учнів. Учителю сам видавав учням книжки. Його намагання керувати читанням дітей призвели до значного збільшення бібліотеки, до обміну прочитаними книжками. Іншою формою цієї роботи, що мала великий успіх, був літературно-драматичний гурток, який створювався переважно для підготовки до зимових свят і виступав лише 2–3 рази на рік. Але А. Макаренко мав на увазі не так підготовку до новорічних свят, як розвиток мовлення і художнє виховання учнів. У програмі гуртка було читання на високому художньому рівні віршів і дитячих гумористичних оповідань, інсценування з музичним акомпанементом та співами, вокальні та балетні виступи, масові ігри тощо [11, 264].

Крім уроків у класі, А. Макаренко проводив екскурсії до лісу, де розповідав про життя рослин і тварин, показував різні породи дерев як досвідчений біолог. Так само за стінами класу проводив він уроки малювання, пропонував писати пейзажі, замальовувати будинки, використовуючи, очевидно, елементи техніки пленеру [11, 263].

У залізничному училищі на станції Долинська крім учительських обов'язків він займався організацією позаурочного дозвілля учнів: залучав дітей до ігор, організував драматичний гурток, влаштовував костюмовані вечори, возив учнів на екскурсії до Москви, Петербурга, Севастополя. «Молодий вихователь захопив школярів ідеєю створення театру, духового оркестру, організацією цікавих вечорів самодіяльності. А. Макаренко почав традицію проведення в школі театралізованих свят Різдва Христового. Особливо урочистим і яскравим було святкування нового 1914 р., підготовку костюмів, декорацій і номерів до якого А. Макаренко з учнями почали заздалегідь. У програмі костюмованого свята були інсценування байки І. Крилова «Бабка і мурашка» та опові-

дання А. Чехова «Зловмисник», демонстрація декількох «живих картин» тощо. Столітній ювілей Бородинської битви А. Макаренко з вихованцями відзначив ... Бородинським боєм. Усі хлопчики степової станиці стали на один день учасниками війни 1812 року. І, на подив колег по школі (а їх було чоловік вісім) і всіх станичників юні герої взяли в полон ... Наполеона! [1, 42–43].

У Долинській Антон Семенович продовжує мріяти про професійну літературної діяльності. На фотознімках того часу він дивовижно схожий на А. Чехова. «А. Макаренко пробував писати вірші, прозу. У 1914 році він зважився послати на суд Олексію Горькому своє оповідання «Дурний день» ... Відповідь М. Горького засмутила А. Макаренка. Відзначивши деякі гідності розповіді, М. Горький у той же час вказував на цілий ряд серйозних недоліків ...». Загальний висновок: «тема цікава, однак написано слабко». А. Макаренко зрозумів, що мрії про письменницьку кар'єру треба відкласти, оскільки відповідь М. Горького відбила бажання писати. Натомість ця подія стимулювала до ще енергійнішого заглиблення у справу виховання дітей. А можливо й підштовхнула до подальшого навчання. Перспектива все життя залишатися шкільним наглядцем на маленькому полустанку А. Макаренка зовсім не спокушала [1, 43].

Часто в Долинській влаштовували екскурсії. Причому кожен учасник вистави та екскурсії відчував себе потрібним і важливим для успіху спільної справи. А. С. Макаренко з учнями упродовж короткого часу відвідали Миколаїв, Севастополь, Херсон та ніші міста [10].

Крім суто вчительської роботи, А. Макаренко виконував обов'язки наглядача (вихователя) в гуртожитку для учнів, при якому займав окрему кімнату. Він одним з перших почав створювати загони російських скаутів, якими опікувався сам Микола II. Він водив хлопців на екскурсії, організовував гуртки, створив духовий оркестр і хор. Ходили в походи, сиділи у багаття, разом готували свята і спектаклі [10].

Проте перебування далеко від культурних центрів не завадило молодому педагогові ретельно підготуватися до продовження своєї освіти.

У серпні 1914 р. 26-річний Антон Макаренко вступає до Учительського інституту в Полтаві. Ця подія остаточно вирішує його долю. У цей час його очолює талановитий педагог із передовими поглядами Олександр Костянтинівич Волнін [8, 206].

Олександр Костянтинівич Волнін народився у селянській родині в Ярославській губернії. У 1897 р. закінчив Московську духовну академію. З 1897 по 1908 рр. викладав у Псковській та Київській духовних семінаріях, у жіночій гімназії та художньому училищі м. Києва.

(Далі буде)